

GRÅDA

Härads fjärding, Leksands socken

Leksands kulturmiljöprogram

Författare

Kristoffer Ärnback

Antagen av samhällsbyggnadsutskottet 2021-05-27

GRÅDA

Härads fjärding, Leksands socken
Leksands kulturmiljöprogram

Författare

Kristoffer Ärnback

Redaktion

Lars Jönses och Kristoffer Ärnback

Omslag: Utsikt mot Gråda från odlingslandskapet i söder.

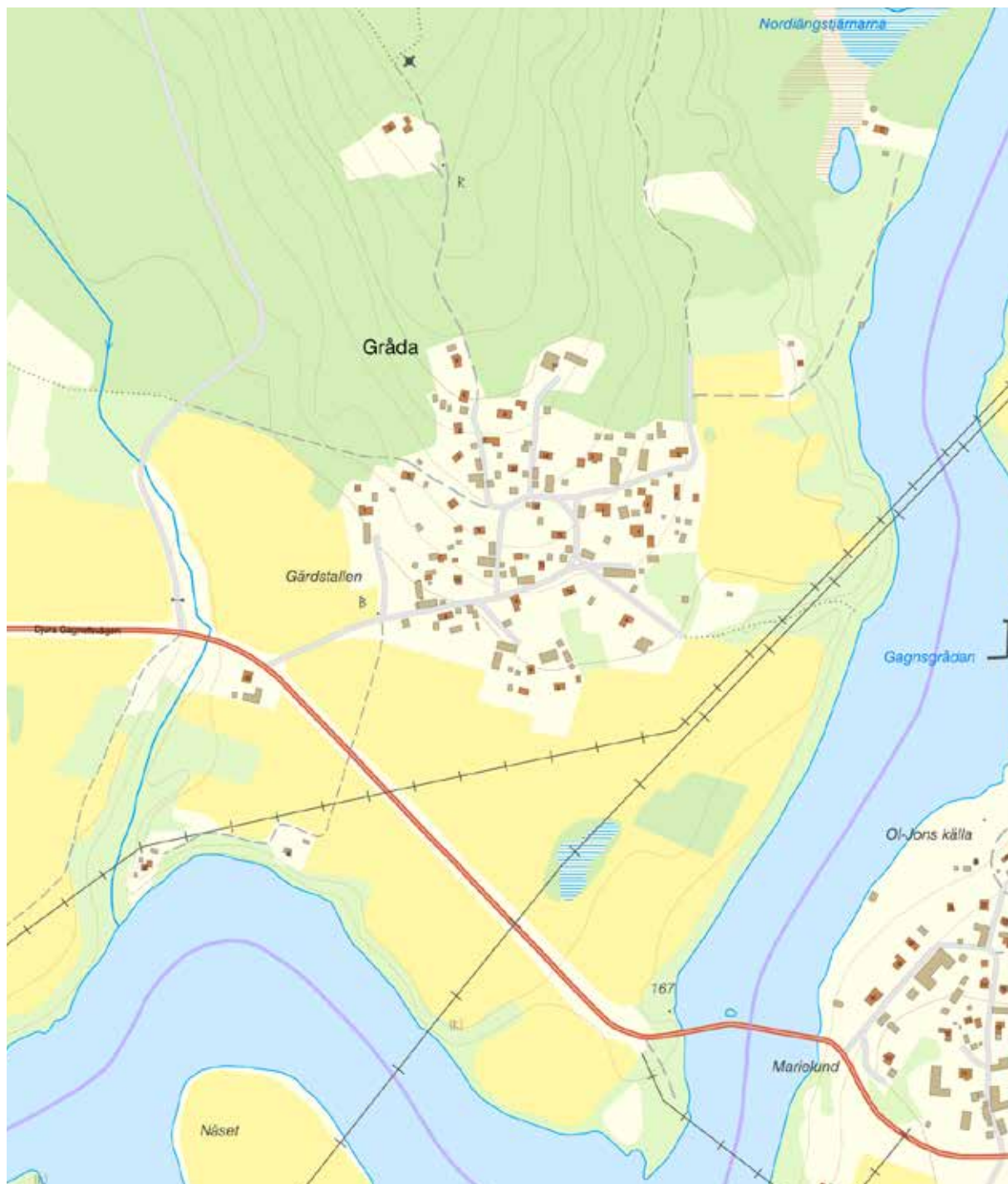
Fotografier och illustrationer: Om inget annat anges, Kristoffer Ärnäck, Dalarnas museum. Om inget annat anges härstammar rapportens kartor från Lantmäteriets tjänster *Historiska kartor* samt *Kartor, flygbilder och ortnamn*. Kartorna används i rapporten under Dalarnas museums avtalsnummer: ©Lantmäteriet I2014/00618

© Dalarnas museum 2021

ISSN:

Innehåll

Beskrivning	7
Historik	7
Riksintresse för kulturmiljövården	7
Landskap och placering	7
Byform	7
Gårdsformer och gårdsstrukturer	10
Bebyggelsens huvuddrag	10
Byggnadsdetaljer och material	10
Utmärkande drag	12
Värden	12
Platsnamn	13
Odlingsmarkens betydelse i det äldre bondesamhället	13
Bystruktur	15
Timmerhuskulturen och månghussystemet	16
Låg, tät och ofärgad eller faluröd bebyggelse	18
Kringbyggdhet	21
Nationalromantik och turismen i Leksand	21
Värdekarta	25
Vad är ett kulturmiljöprogram?	26

Gråda ligger väster om Österdalälven, som avskiljer byn från Gagnefs-Gråda i sydöst. Byn, som är belägen på en solig sydsluttning, bär rika utblickar mot de blånande bergen kring de storslagna öppna odlingslandskapen i Djurabygden och Gagnefs socken i söder. I norr finns Grådaberget med kuperad skogsmark.

Beskrivning

HISTORIK: Gråda ligger i Härads fjärding i Leksands socken, dock tillhörande Djura kapellförsamling. Bebyggelsen har troligen ursprung i järnåldern. Karl-Erik Forsslund skriver i *Med Dalälven från källorna till havet* att byn enligt sägen är den äldsta i hela Leksand. Äldsta skriftliga belägg är emellertid från 1539. Vid storskiftet på 1820-talet fanns 17 gårdar på samma läge i byn som idag. Enligt traditionen ska byn emellertid i äldre tider ha legat närmare Österdalälven, något som styrks av att det finns en åkermark mellan byn och älven som kallas *Tomtåkern*. År 1765 fanns 25 skvaltkvarnar vid Grådaforsen. När Karl Erik Forsslund besökte byn kring 1920 inför arbetet med ovanstående verk konstaterade han att:

»Gråda är väl den ålderdomligaste byn i Leksand, kanske i hela Öster Dalarna. Stugor med takved och sten eller åtminstone pärt, små rutor med blybågar, brokvistar med svängda plankstolpar, en och annan med bukiga fyrkantspelare; ett fås med vindöga (takglugg), en grå lada med liten, liten dörr högst upp, där dunka slagorna, där skymta tomtar i skymningen.«

Byn ligger i Leksands kommun, som ursprungligen bildades som Leksands landskommun 1863. År 1971 ombildades landskommunen till Leksands kommun. År 1974 uppgick Siljansnäs och Åls kommuner i Leksands kommun.

RIKSINTRESSE FÖR KULTURMILJÖVÅRDEN: W 29 42 Djura, Leksand.

LANDSKAP OCH PLACERING:

- Tät klungby i södersluttning väster om Österdalälven. På andra sidan en bro i söder finns Gagnefs-Gråda.
- I väster finns Djurabygden och i söder Gagnefs socken och kommun. I nordöst finns Åls socken i Leksands kommun.
- I norr finns kuperad skogsmark och Grådaberget. I söder öppna hävdade odlingslandskap på en udde mot en krök i älven.
- Rika utblickar från byn mot de blånande bergen kring dalgången i söder.

BYFORM:

- Utvecklat bygatusystem i formen av en cirkel som det löper stickvägar ifrån.
- Öppen kuperad yta mitt i byn, med majstångsplats i trevägskorsning i nordväst.

Bebyggelsen i Gråda från söder. Byn är belägen i en solig sydsluttning.

Majstångsplats vid trevägskorsning intill en öppen yta mitt i byn.

Två enkelstugor varav den vänstra är mycket ålderdomlig, i en våning med farstuvist som har en typiskt enkel utformning. Till vänster, Gråda 14:6. Till höger, Gråda 14:2.

Lada och tröskloge (till höger) vid ett äldre gårdstun. Liknande byggnader bidrar starkt till bymiljöns täta och slutna karaktär. Gråda 7:3.

Delvis kringbyggt gårdstun med nyare timmerhus och till höger i bilden en källarstuga. Gråda 10:9.

- Byn är sammanhållen och knappt någon bebyggelse »spiller ut« i det omgivande odlingslandskapet.

GÅRDSFORMER OCH GÅRDSSTRUKTURER:

- Gårdar som är kringbyggda på upp till tre sidor i lös fyrkantsform. Dock med delvis intakt månghussystem med äldre timmerhus av olika funktioner.
- Många gårdstun har utglesats på en eller två sidor från och med det sena 1800-talet och därigenom förlorat den äldre fyrkantsformen.

BEBYGGELSENS HUVUDDRAG:

- Nästan alla byggnader i byn är långsmala, faluröda eller ofärgade och med flacka sadeltak omkring 30 grader.
- Äldre fähus är på vissa gårdar ersatta med större ladugårdskomplex med tegeldel.
- I den östra delen av byn samt i norr finns nyare bebyggelse bestående av bland annat fritidshus och villor. Exempelvis enstaka sommarnöjen i norra delen av byn.
- Bebyggelsen är enkel och präglas av småskalighet. Inga byggnader är högre än motsvarande två våningar.

BYGGNADSDETALJER OCH MATERIAL:

- Byggnader i byn är antingen byggda av liggtimmer eller andra träkonstruktioner med fasad i trä, antingen i form av locklistpanel eller liggande spontpanel.
- Tak täcks av lertegelpannor.
- Knutar och fönsteromfattningar kan vara målade vita på bostadshus.
- Skorstenar är i rött lertegel.
- På äldre hus är det vanligt med spröjsade tvålufts träfönster där varje båge innefattar tre lätt stående eller liggande glasrutor.
- Beträffande dörrar på äldre byggnader är enkla bräddörrar vanligast. Det finns även hus där ytterdörrarna utgörs av parspegeldörrar.
- Äldre farstukvistar är oftast genomgående enkla, med pulpetformat förtak eller sadeltak som bärs upp av enkla sidostolpar. Hörnen på sådana farstukvistar kan vara dekorerade med enkla profilsågade brädor.

Enkelstuga som påbyggs till en parstuga vid ett kringbyggt gårdstun. Gården har sannolikt varit helt kringbyggt. Gråda 7:12.

Two enkelstugor som sammanbyggs till ett stort hus med entré via en farstuvist lätt förskjuten från byggnadens mitt. Byggnaden har blysprösjade fönster och har en ålderdomlig karaktär. Gråda 2:19.

Two motställda enkelstugor där den borte försetts med en extra våning och en stor glasveranda/kallfarstu. Gråda 10:8.

Utblick över odlingslandskapet söder om byn. I förgrunden finns en delvis kringbyggd gård med ålderdomliga grånade timmerhus. Gårdstunet är inte helt slutet men har sannolikt varit det i äldre tider. I förgrunden, Gråda 2:19.

- Fönster- och dörromfattningar på äldre hus är oftast enkla med fyra brädor där sidobrädorna omsluter topp- och bottenbrädorna.

UTMÄRKANDE DRAG:

- I Gråda och Djurabygden har enkelstugan varit det vanligaste bostadshuset historiskt. Det har också varit vanligt att bostadshuset utgjorts av två motställda enkelstugor som sammanbyggs med en långbro.
- Vid byns utfart i sydöst finns Gärdstallen, som är flera hundra år gammal.
- Nationalromantisk gård på Grådaberget i norr.
- Det finns flera till hög grad oförändrade äldre timmerhus i byn. På flera gårdar finns exempelvis ålderdomliga enkelstugor där såväl interiörer som exteriörer av hög ålder bevarats. Bland dessa gårdar utmärker sig Carisgården på fastigheten Gråda 15:3.

Värden

Nedan beskrivs de värden som byarna bedöms besitta. I detta kulturmiljöprogram beskrivs kulturhistoriska och estetiska värden. Alla värden förklaras i sitt sammanhang, men utefter en förutbestämd grundmall som är lika för varje by.

Platsnamn

Platsnamn är ofta gamla, och med betydelser som är sprungna ur, eller anknutna till platsens specifika historia. Att beakta god ortnamnsred är lagstadgat enligt kulturmiljölagen. Bynamnet Gråda sammanhänger med byns närhet till Grådan (eller Gagnefsgrådan), som varit en fors i Österdalälven. Idag är emellertid forsen försvunnen till följd av vattenreglering (om detta går det att läsa i rapporten om Djura för Leksands kulturmiljöprogram, 2021). Ordet betyder på dalska »ställe i vattendrag, där vattnet får raskare lopp«. Men avser annars förhållandet då strömmen i ett vattendrag når en viss hastighet så att vattnet bryts och *grånar*.

Värden/var varsam med

- Platsnamnet Gråda.

Odlingsmarkens betydelse i det äldre bondesamhället

Byarna som helhet, i synnerhet med avseende på bebyggelsens utbredning och samspelet mellan bebyggelse och odlingsmark kan berätta en mångfald av berättelser om livet i Dalarna och Leksand innan industrisamhällets genombrott på landsbygden. I det äldre bondesamhället, här menat som det av jordägande bönder dominerade samhälle som föregick industrisamhället på många platser i Dalarna, uppdelades av tradition såväl jord som byggnader mellan alla syskon i en syskonskara vid arvskifte. I Leksand och Övre Dalarna var de flesta därför småbrukare med egen gård och egen jord, något som är annorlunda gentemot många andra delar av Sverige, där en mindre andel av befolkningen faktiskt ägde jord. När befolkningen ökade, särskilt från och med 1700-talet, splittrades odlingsmarken i komplexa ägofigurer. Något som på sikt ledde till ett jordbruk med minskade marginaler och större känslighet för missväxt. Detta tvingade delar av befolkningen på arbetsvandringar med bisysslor, och gav upphov till bland annat ett utpräglat fåbodbruk. Den odlingsmark som fanns var livsviktig ekonomiskt, men även av stor social betydelse. Att ärva och äga jord ansågs mycket viktigt, och medförde viktiga demokratiska rättigheter och möjligheter, bland annat till att bedriva fåbodbruk och att ha rösträtt i sockenstämman. Det finns specifika företeelser i landskapet i och kring byn som berättar om det äldre bondesamhället. Djurhållningen var förr en förutsättning för livsuppehållet. Hur många djur man kunde hålla berodde på tillgången av bete och vinterfoder. Antalet djur styrde i sin tur, före konstgödningens tid, hur stor åkerareal man kunde hålla. Det rådde därför stor konkurrens om slätter och bete och i stort sett all tillgänglig gräsmark utnyttjades för slätter medan sämre mark brukades till bete. Hack-slogar kallades de stenbundna fastmarker som inte var lämpliga att odla upp men som ändå gav tillräckligt så det var värt att slå. Förbättring av slättermarkerna utfördes i den mån det var möjligt och man kan se spår av stenröjning. Den årliga slättern skapade en mager mark som sällan eller aldrig fick tillskott av gödning och därmed gavs förutsättningar för en stor mångfald av växter,

Stora ladugårdsanläggningar tillkomna under slutet av 1800-talet eller under 1900-talets första hälft. Intill finns ett gavelhärbre. Gråda 1:18.

insekter och svamp. Varje liten rest av denna naturtyp är värd att förvalta då de ofta hyser hotade arter.

Idag har slättermarken till stor del växt igen och en liten del har röjts upp till åker. I det som tidigare var öppen mark, åker och äng kan man idag ändå finna spåren av odlarmödan i form av rösen, åkerkanter, beskurna träd men även i själva artsammansättningen. I och runt byarna fanns förr stora arealer slättermark men med dagens jordbruk är de nästan helt försvunna. De som finns kvar är därför värdefulla att värna.

För att dryga ut vinterfodret till djuren repades löven av träd eller så skars riset av från träd som rönn, sälg och björk. För att underlätta för löv- och risskörd beskars träden, hamlades, på den höjd som var lämplig. Lövfoderträden har kunnat bli mycket grova och gamla och är hemvist för en mångfald av arter. De kan kännas igen genom sin speciella form där grenarna ofta kapades mer än två meter över mark dit djuren inte nådde och det finns en tydlig hamlingszon med grenskott och knölar på stam och huvudgrenar.

Det var inte ovanligt att man planterade vårdträd på gårdarna. Det var ofta ädellövträd, som lönn, lind, alm, ek eller ask. Vårdträden skulle i äldre folketro beskydda gårdens invånare men kan även ha planterats för att exempelvis markera ett barns födelse.

Om fruktträd vårdas på rätt sätt kan de bli gamla och de kan vara värdefulla karaktärsskapare på gårdarna. Alléer, som kan vara enkelradiga eller dubbelradiga, förknippas ofta med högeståndsmiljöer, vilket det är knappt med i

Leksands bymiljöer, men de kan även ha planterats längs vägarna för att ge vindskydd och skugga. De kan också ha använts för lövtäkt.

Söder om Gråda, samt mellan Gråda och Djura finns ytor med öppen hävdad odlingsmark som förstärker byns estetiska värden genom att bidra med öppna ytor, siktninjer och rumslighet. Marken brukas inte längre på samma sätt som tidigare och det är därför svårt att avläsa exempelvis äldre ägofigurer och strukturer, varför värdet främst är estetiskt. I Gråda finns Gärdstallen, ett mycket gammalt träd som utgör ett historiskt landmärke vid byn, vilket är värdefullt.

Värden/var varsam med:

- De stora och öppna hävdade odlingslandskapen söder och väster om Gråda. Odlingslandskapet i Djurabygden som helhet.
- Gärdstallen.

Bystruktur

Bebyggelsens tillkomst och utveckling hänger samman med hur landskapets resurser kunde nyttjas. Just jordbruksmarken dikterade ofta hur gårdarna placerades i byn. Historiskt placerades många gårdar antingen i skogsbryn eller på karga höjdlägen mitt i odlingslandskapet. Detta beror på att sådana platser inte var lika användbara som odlingsmark. Gårdarnas placering i landskapet konstituerade sedan framväxten och utvecklingen av bynstrukturens karaktär. Att den ålderdomliga karaktären med täta och dynamiskt framvuxna byar levt kvar så tydligt i Leksand beror på att 1700- och 1800-talens skiftesreformer påverkade byarna annorlunda här, än i övriga Sverige. Gråda är en organiskt framvuxen och tät by på en karg men solig sydsluttning, och bebyggelsen framträder med sitt höga läge som ett gytter av röda hus och tegeltak i landskapet. Strukturen är typisk för Leksand och Övre Dalarna och bidrar till att byn är trivsamt och vackert att vistas i. Bystrukturen är också värdefull eftersom den kan berätta om hur byn utvecklades i samklang med odlingslandskapet och om de förutsättningar som historiskt styrte bebyggelseutvecklingen i Leksand och Djurabygden.

Värden/var varsam med:

- Grådas karaktär av tät klungby där gränsen mellan bymiljö och odlingslandskap är tydlig - med undantag från en gård som ligger i odlingslandskapet hänger alla byggnader tydligt ihop i byn.
- Områden där husen och gårdarna står tätt intill varandra och därigenom bidrar till att bebyggelsen framträder som ett tätt »gytter« i landskapet.
- Bebyggelsens befintliga läge på en karg sluttning mellan skogsmark och öppen odlingsmark.

Timmerhuskulturen och månghussystemet

Enkelstuga

Parstuga

Sidokammarstuga

Från medeltiden och fram till 1900-talet knuttimrades de flesta byggnaderna i Övre Dalarna. Timmerhuskulturen präglas av månghussystemet. Istället för att bygga få och stora byggnader uppfördes många små och funktionsspecifika timmerbyggnader. Det fanns många sociala och praktiska fördelar med detta. De små byggnaderna var lätta att dela upp och flytta vid arvskifte. Råvaran fanns tillgänglig i överflöd. De flesta timmerhusen kan uppdelas i kategorierna bostadshus, djurhus, förvaringshus och verkshus. Timmerhusen i Leksand och Övre Dalarna kännetecknas av utformningsmässig enkelhet, högkvalitativt virke och mycket gott hantverkutförande. De flesta husen byggdes av bönder efter gårdens behov, och med tiden utvecklades stor skicklighet i byggandet. Den stora skickligheten ledde till att timringskonsten också utvecklades till en viktig inkomstkälla för de »träkloka« Leksandsbor som begav sig på utsocknes arbetsvandringar. De ålderdomliga timmerhusen är idag en omistlig beståndsdel i vad som gör Leksands byar till speciella och trivsamma livsmiljöer. Här syns det att människor levat under mycket lång tid. Timmerhusen är byggda med omsorg i en lokal tradition som utvecklats och använts under flera hundra år, fram tills industrialismens intåg, mot 1800-talets slut och kring sekelskiftet år 1900. Även om många gårdar utglesats och äldre timmerhus på vissa gårdar ersatts av större ladugårdskomplex från och med 1800-talets senare del, finns i Gråda fortfarande förhållandevis många gårdar som behållit såväl äldre bostadshus som ekonomibyggnader.

Värden/var varsam med:

- Att husen är byggda i trä eller knuttimrade, samt att de äldre husen ofta har en genomgående enkel karaktär utan onödiga utsmyckningar.
- Välbevarade bostadshus från innan 1930 i form av enkelstugor, parstugor och sidokammarstugor. Några särskilt nämnbärdade exempel finns på fastigheterna Gråda 10:8, Gråda 10:9, Gråda 2:19, Gråda 8:14, Gråda 8:5, Gråda 10:4, Gråda 15:3, Gråda 7:12, Gråda 9:5, Gråda 16:8, Gråda 14:2 och Gråda 14:6. Värdebärdande egenskaper är byggnadernas: befintliga timmerstommar; långsmala eller rektangulära form; blottlagda timmerstommar; befintliga stående locklistpaneler och liggande spontpaneler i trä; befintlig fönstersättning; befintliga fönsterkarmar; befintliga fönsterbågar i trä med fasta spröjs av trä eller bly tillkomna innan 1950; befintliga fönsterrutor tillkomna innan 1950; profilerade fönsteröverstycken; dekorativa gavelfönster; befintliga dörrar och farstukvistar samt långbroar; lövsågade eller profilsågade detaljer på farstukvistar; dekorerade taktassar; grundmurar med synlig natursten. Stommen och formen på alla de bostadshus som uppförts innan 1930 men därefter väsentligen förändrats är värdefulla.

Den kringbyggda gård som kallades Caris vid storskiftet. Gårdens enkelstuga (mitt i bilden) samt stall, fjäls och tröskloge samt bodar är i hög grad oförändrade till sin karaktär åtminstone sedan 1800-talet senare hälft. Intill enkelstugan finns ett ålderdomligt gavelhärbrä med flackt tak. Byggnaden är flyttad till gården från Malungs socken i sen tid. Färstukvisten på bostadshuset är enkel men har målats med ockra. Gården bedöms i detaljer och helhet ha särskilt kulturvärde. Gråda 15:3.

- Samtliga knuttimrade ekonomibyggnader – djurhus, förvaringshus och verkshus uppförda innan 1930. Äldre knuttimrade ekonomibyggnader är en omistlig beståndsdel i byarnas karaktär och bör inte flyttas, rivas eller väsentligen förändras. Särskilt värdefulla är alla de ålderdomliga ekonomibyggnader i timmer som fortfarande finns på fastigheten Gråda 15:3.
- I Gråda förekom att bostadshus utgjordes av två motställda enkelstugor som sammanbyggdes med en långbro. På fastigheterna Gråda 10:8 och Gråda 2:19 finns fortfarande två exempel på detta, vilket är mycket värdefullt. Den äldre av de två enkelstugorna på fastigheten 10:8, i en våning med små blyspröjsade fönster, är mycket ålderdomlig och återspeglar hur de flesta bostadshusen i byn såg ut i äldre tider. På fastigheten Gråda 2:19 har stugorna sammanbyggts helt med enbart en entré, trots detta är det tydligt att byggnaden är sammansatt av två parstugor. Fasaden på byggnaden är som helhet ålderdomlig, ofärgad och grå med blyspröjsade enkla fönster.

Parstugor i Djurabygden

Låg, tät och ofärgad eller faluröd bebyggelse

Även om de äldre husen i Leksand är unika och i sina detaljer bär många olikheter som gör varje gård speciell, finns flera gemensamma nämnare som starkt påverkar bebyggelsens karaktär. Ofta framträder bebyggelsen som ett gytter av tätt placerade röda hus med likartad storlek och form. Det är denna karaktär som kanske starkast kännetecknar byarna, och de aspekter av bebyggelsen som bidrar till denna karaktär är därför särskilt värdefulla. Nästan alla hus i de äldre byklungorna är låga - sällan högre än två hela våningar. Många byggnader har dessutom en långsmal form eller bildar tillsammans långsmala längor som ingår i olika kringbyggda former. De flesta byggnaderna har också sadeltak med tegeltäckning. Att de flesta husen är färgade med falu rödfärg eller omålade i trä är också mycket viktigt för byarnas generella karaktär. Den faluröda färgen har dessutom historisk betydelse, då den präglar byarna i Övre Dalarna och Leksand sedan åtminstone 1800-talets senare hälft. Beträffande vita detaljer i form av exempelvis fönster, fönsterfoder, vindskivor och knutbrädor är detta värdefullt där det förekommer, eftersom även detta är en påtaglig beståndsdel i byns karaktär.

Värden/var varsam med:

- Den sammanhållna byggnadshöjden om högst två hela våningar.
- Att byggnaderna har en långsmal form, eller bildar långsmala enheter som tillsammans bildar kringbyggdhet.
- Att byarna är tätt bebyggda, och att husen står tätt intill varandra.
- Tegel som takmaterial, i synnerhet befintliga enkupiga och tvåkupiga tegeltak.
- Den enhetligt förekommande ofärgade eller faluröda färgen. Avstå från att rödmåla naturligt grånade timmerhus. Dessa byggnader har en egen karaktär som i sig är värdefull, och som samspelar väl med sin omgivning även utan rödfärg.
- Vitmålade detaljer så som fönster, fönsterfoder, fönsteröverstycken, knutbrädor och vindskivor där de redan förekommer. Undvik att måla andra detaljer än fönster och fönsterfoder vita på äldre ekonomibyggnader, eftersom detta ej förekommit i någon större utsträckning historiskt.

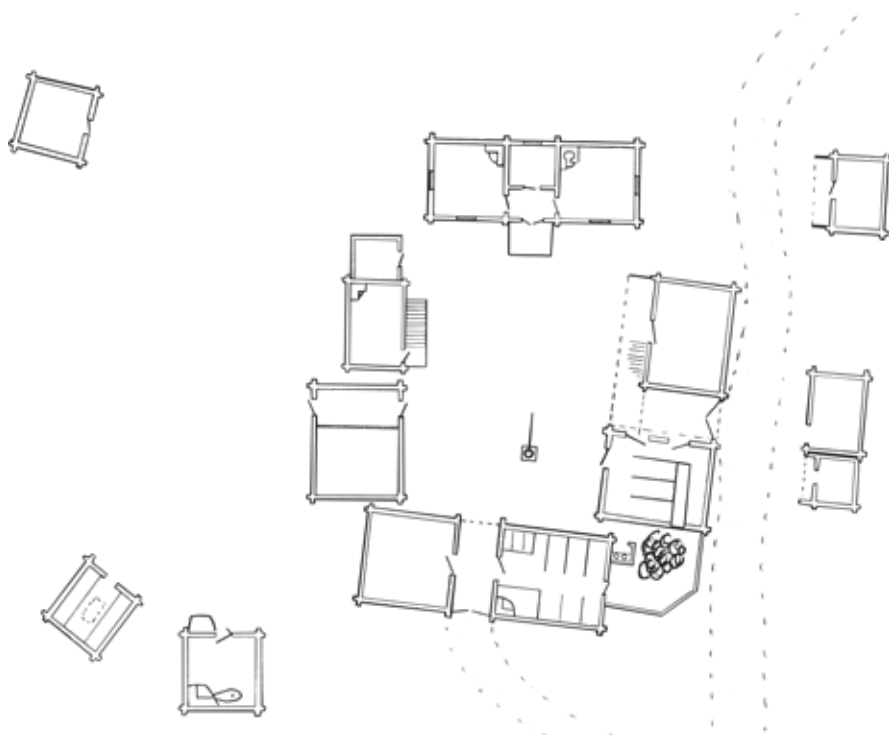
Kringbyggdhet

Gråda är de flesta av de äldre gårdarna kringbyggda på två eller tre sidor. Det finns även gårdar som antyder en fyrkantsform, trots att några helt fyrkantsbyggda gårdar inte finns i byn idag. De kringbyggda gårdarna återspeglar hur bebyggelsen vanligen ordnades i det äldre bondesamhället i Dalarna. Den kringbyggda gårdsformen började förekomma mot slutet av medeltiden, och utvecklades sedan mot den fyrkantiga kringbyggda form som dominerade helt

Enkelstuga som påbyggts med en våning och moderniserats med nya fönster kring 1900-talets mitt. Tröskloge på plintar närmast i bilden. Gråda 14:2.

Kringbyggd gård med ålderdomliga timmerhus. längst upp från vänster: hölada, parstuga (bostadshus), långsideshärbre, källarstuga, loftbyggnad med portlader, vagnsbod sammanbyggd med kortsideshärbre, tröskloge, brunn, stall, torkhus, smedja, lada och fähus med portlader och dyngstad.

Tät och sluten bebyggelse mitt i byn. Gården är inte helt kringbyggd men har sannolikt varit det i äldre tider. Gråda 16:8.

Den kringbyggda Carisgård-
den med bodar, stall, timrvat
fäjs och tröskloge. Gråda
15:3.

i Leksand under större delen av 1700- och 1800-talen. Traditionen med den kringbyggda gården uppstod sannolikt i syfte att skydda gårdstunet från väder och omgivning. Många gårdar som tidigare varit helt kringbyggda gårdar kom på grund av sociala och ekonomiska förändringar att utglesas från och med det sena 1800-talet. Så är även fallet i Gråda, där många gårdar runt om i byn är utglesade på detta sätt. Orsakerna till förändringen är flera. Det blev bland annat vanligt att funktioner som tidigare haft enskilda byggnader ersattes av större ladugårdskomplex med tegeldel. Den täta och slutna karaktären kvarlever dock i många byar, och utgör en värdefull och tydlig karaktär som är miljöskapande och trivsamt. Kringbyggdhet är dessutom typiskt för Leksand och Övre Dalarna.

Värden/var varsam med:

- Byggnader som bidrar till kringbyggda gårdstun. Oavsett ålder bör sådana byggnader inte rivs eller flyttas. Byggnader som är placerade med fasader mot en bygata bör hanteras särskilt varsamt, eftersom sådana byggnader påverkar hela byns karaktär. Särskilt värdefulla är de gårdar som är kringbyggda på minst tre sidor och/eller som helt sluter sig mot omgivningen. Några nämnvärda exempel finns på fastigheterna Gråda 15:3, Gråda 7:12, Gråda 10:4, Gråda 10:9, Gråda 2:19, Gråda 1:18, Gråda 8:5 och Gråda 8:14.
- Portlider och dörrar som leder in till gårdstunen.

Nationalromantik och turismen i Leksand

Under 1800-talet nådde industrialiseringen Dalarna. Efter hand ersattes böndernas timmerhusbyggande av nya tekniker, och den folkliga timmerhustraditionen avtog. Mot sekelskiftet år 1900 väcktes främst bland stadsbor och kulturpersonligheter ett nytt intresse för den äldre bondekulturens olika uttryck, däribland dräktskick, sånger och musik, traditioner och byggnadskultur. Många faktorer låg till betydelse för detta, däribland nationalstatens framväxt, en ökad urbanisering och världsutställningar i nationalismens förtecken. Övre Dalarna kom att föreställas som ett genuint reliktområde över det gamla Sverige, och många turister begav sig till bland annat Leksand för att uppleva den kultur som på andra platser betraktades som bortglömd eller utdömd. Med tiden kom kulturpersonligheter och förmögna stadsbor att bygga påkostade sommarnöjen och konstnärshem på natursköna platser i bland annat Noret, Bastberg, Tällberg och Plintsberg. Husen byggdes ofta i nationalromantisk – eller dalaromantisk stil. Nationalromantiken som arkitekturstil hade sin storhetsperiod i Sverige under decennierna efter sekelskiftet år 1900. I Leksand förekom emellertid detaljer och stilelement typiska för nationalromantiken ända in på 1970-talet. Nationalromantisk arkitektur kännetecknas ofta av en vurm för traditionella och hantverksmässigt framställda material. Stor inspiration hämtades från den brittiska »arts- and crafts-rörelsen«, som i motreaktion på vad som upplevdes som ett allt för icke-originellt och stilfixerat

1800-tal förespråkade en tillbakablick mot enkelt hantverk och materialens inboende skönhet. I Leksand är det även vanligt med former tagna ur och tolkade genom det tidiga 1900-talets idealbild av det äldre bondesamhället i Dalarna. Här finns blyspröjsade fönster med fönsterluckor, kronskorstenar, timmerväggar, stavspån, branta takfall, vindflöjlar med drakornamentik och stolpverkskonstruktioner. I vissa fall var de nationalromantiska husen utformade för att nära efterlikna äldre byggnadstyper så som parstugor och enkelstugor. På Grådaberget norr om byn finns ett nationalromantiskt sommarnöje uppförd av flera äldre timmerhus. Sommarnöjet har mycket höga kvaliteter beträffande utformning, hantverk och placering i landskapet och kan berätta om hur nationalromantiken som arkitekturstil påverkade Leksands byar kring sekelskiftet år 1900.

Värden/var varsam med:

- Byggnadernas befintliga timmerstommar, former och storlekar.
- Befintlig färgsättning beträffande fasader och detaljer – mörka tjärade eller ofärgade timmerstommar med faluröda knutändar och kromoxidgröna detaljer i form av exempelvis fönsterluckor, vindskivor och fönsteromfattningar.
- Befintliga tak och takmaterial i form av enkupigt taktegel. Befintliga vindflöjlar i järn.
- Befintliga kronskorstenar.
- Befintliga fönster med trä- eller blyspröjs. Profilerade fönsteröverstycken och fönsteromfattningar. Befintliga fönsterluckor.
- Befintliga trädörrar exempelvis med rombmönster. Befintliga farstukvistar och trapphus.
- Trädgårdsmiljöer med tillhörande naturtomtskaraktär, grindar och gärdesgårdar. Terrasseringsar.

Glasverandakallfarstu på enkelstuga som påbyggs med en våning. Verandan är sannolikt tillkommen kring sekelskiftet år 1900. Gråda 10:8.

Nationalromantiskt sommarnöje på Grådaberget - Gussarvet. Byggnaderna är karaktäristiska för nationalromantiken i Leksand. Gråda 7:16.

Gärdstallen sydväst om byn. Landskapet bortom är öppet och hävdad.

Värdekartan redovisar en klassificering av miljöer och bebyggelse enligt följande: *Röda områden* markerar större landskapsavsnitt och bebyggelseområden med kulturvärden eller mycket höga kulturvärden. Värdebärande egenskaper inom dessa områden kan exempelvis vara byggnaders färgsättning, skala och form, sammanhållen byggnadshöjd eller jordbrukslandskapets öppna och hävdade karaktär.

Lila områden markerar gårdar, byggnader, odlings- eller betesmark och bebyggelseområden som bedöms ha kulturvärden.

Blå områden markerar gårdar, byggnader, odlings- eller betesmark och bebyggelseområden som bedöms ha särskilt kulturvärde.

Vad är ett kulturmiljöprogram?

Ett kulturmiljöprogram är ett kunskapsunderlag framtaget för att tydliggöra kulturmiljöns egenskaper och karaktäristik, utan att dessa vägts mot andra intressen. När kommunen fattar beslut i detaljplaner och bygglov ska en avvägning göras mellan olika allmänna intressen, exempelvis kulturmiljöer eller naturvård, och enskilda intressen, som behovet av en större bostad eller en grannes önskan om utsikt. Det här beskrivs i Plan- och bygglagens (2010:900) andra kapitel. Genom att i förväg ta ställning till vilka områden som har särskilda värden och vad det är som gör området värdefullt förenklas kulturmiljöfrågan i den dagliga handläggningen, men beslutet om vad som är lämpligt att göra på en viss byggnad eller i ett visst område sker i det enskilda plan- eller bygglovärendet.

Ett kulturmiljöprogram kan innehålla beskrivningar av de kulturhistoriska värden som finns hos en byggnad eller en plats. Ett kulturmiljöprogram kan också beskriva miljöns historia, utveckling, nyttjande genom tiden och vilka delar och karaktärsdrag som finns kvar i området idag.

Avsikten är inte att kulturmiljöprogrammet ska vara en ”våt filt” över bebyggelsen, utan snarare att det ska vara ett verktyg för hur kommunen och fastighetsägare ska kunna använda, utveckla och tillvarata kulturmiljön för att skapa en attraktiv kommun och livsmiljö.

Kulturvärden

En kulturmiljö är sammansatt av en mängd egenskaper. En egenskap kan exempelvis vara en byggnads material, byggnadshöjd, fönstersättning, färg eller namn.

En egenskap är aldrig automatiskt värdefull. Ett värde tillskrivs alltid en miljö av olika människor i vår samtid. Personer med olika kompetenser och intressen tillskriver miljöer olika typer av värden. En byggnadsantikvarie kan bedöma att en miljö är särskilt värdefull eftersom den kan utgöra ett slags fysiskt källmaterial som berättar om det förflutna. Samhället kan använda sådana miljöer för att förmedla och konkretisera berättelser om vår historia och på så vis ge människor bättre möjligheter att förstå sin samtid. En arkitekt kan bedöma att en miljö är särskilt värdefull eftersom dess olika arkitektoniska parametrar skapar en vacker och trivsamt livsmiljö. En person kan också bedöma att en plats är värdefull eftersom hen har många minnen kopplade till den.

Det är väldigt viktigt att tydliggöra varför en egenskap tillskrivits ett värde och av vem. Då blir det möjligt att senare följa upp på väderingen och förstå varför den är gjord.

Vad och hur har vi bedömt?

I detta kulturmiljöprogram bedöms kulturhistoriska och estetiska värden, samt delvis även sociala värden. Begreppen förklaras i sitt sammanhang nedan. Alla värderingar är skrivna och utförda av byggnadsantikvarier vid Dalarnas museum. Begreppet kulturvärde används för att beskriva den sammantagna bedömningen mellan dessa tre värdeaspekter.

Kulturhistoriska värden

Miljöer, platser och byggnader med kulturhistoriska värden bär på berättelser om det förflutna som av olika anledningar bedöms vara viktiga för vår samtid – eller att bevara för framtiden. I arbetet med Leksands kulturmiljöprogram har berättelserna om det äldre bondesamhället, timmerhuskulturen, turismen i Leksand och industrisamhället bedömts som särskilt viktiga. De värderingar som finns listade i rapporterna och på hemsidan utgår ifrån bedömningar om hur olika platser, miljöer eller byggnader återspeglar olika aspekter av dessa berättelser. På platser där andra intressanta berättelser tydligt framträder har även dessa medtagits i bedömningen av byns olika värden. Det kan exempelvis beröra anknytningar till välkända historiska personer eller lokala traditioner som är särskilt viktiga för en specifik by. I Leksands-Noret återspeglas delvis andra berättelser än i byarna, varför bedömningsgrunderna där skiljer sig från byarna. Miljöer och byggnader som inte förändrats nämnvärt under de senaste 40-50 åren värderats generellt högt i detta kulturmiljöprogram. Detta beror på att ovannämnda berättelser mer tydligt kan utläsas ur de miljöer som inte nämnvärt förändrats under senare tid.

Mycket ålderdomlig enkelstuga med enkla detaljer. Byggnadens färdstugvist är av det slag med »bukiga fyrkantspelare«, som Karl-Erik Forsslund beskriver vara förekommande i byn. Byggnaden bedöms besitta särskilt kulturvärde bland annat eftersom byggnaden kan berätta om timmerhuskulturen och är karaktäristisk för Leksandsbygden. Gråda 14:6.

Estetiska värden

Miljöer, platser och byggnader med estetiska värden bedöms ha stora utseendemässiga och upplevelsemässiga kvaliteter idag. Det kan röra sig om byggnader som är uppförda med stor hantverksmässig skicklighet och högkvalitativa material, landskapsrum där bebyggelsen och landskapet tillsammans bildar trivsamhet eller miljöer som är synbart gamla och bär många spår av tidens tand. Bedömningen av estetiska värden har utförts av Dalarnas museums byggnadsantikvarier och har i första hand gått ut på att fånga upp och värdesätta landskapets och byarnas unika karaktär beträffande färgsättning, volymer, former och placering i landskapet. Landskapets karaktär berättar oftast en viktig berättelse och har därför kulturhistoriska likväl som estetiska värden. Den värderingstext som i rapporter och bykaraktäriseringar benämns Låg, tät, faluröd eller ofärgad bebyggelse är den enda som helt och hållet utgått ifrån en estetisk bedömning av byarna.

Sociala värden

Miljöer, platser och byggnader som väcker känslor och är betydelsefulla för grupper eller enskilda personer har sociala värden. I detta kulturmiljöprogram har sociala värden endast undersökts översiktligt genom ett inledande församråd där allmänheten fått möjligheten att lämna in förslag till miljöer att ta med i kulturmiljöprogrammet. Vi har i största möjliga mån bejaktat dessa förslag i inventeringsarbetet, och tagit med miljöer som framträtt i församrådet när vi besökt aktuella byar och platser i inventeringsarbetet.

Biologiskt kulturarv

Enkelt uttryckt är biologiskt kulturarv natur som berättar om kultur. Allt från enskilda träd till hela landskap kan berätta historien om den mänskliga närvaron. Eftersom berättelserna förmedlas av något levande ligger det i sakens natur att det biologiska kulturarvet befinner sig i ständig förändring- det kan vara kortlivat men kan också fortleva i århundraden.

Biologiskt kulturarv är resultatet av människans möte med det levande i naturen. Genom att förstå detta möte kan vi förklara det vi ser i landskapet och visa vad som behövs för att ta vara på olika värden i landskapet.

Det biologiska kulturarvet kan handla om enskilda träd och buskar som formats av människan, som träd som planterats i en allé eller hamlats för att lövet ska kunna användas som foder till djuren. Det kan även vara större landskap, som fåbodvallen med hackslog, med den omgivande skogen som brukats för bete och där vallkullorna gjort ristningar i träden där de rastat. Det kan även vara det brukade landskapet runt och inne i byn, med ängs- och åkermarker.

Ekonomiska värden

Miljöer med kulturvärden kan ha högre ekonomiska värden i jämförelse med andra miljöer. Exempelvis kan verksamheter så som ett kaféer eller butiker nyttja byggnader eller miljöer med kulturvärden i sin marknadsföring för att

locka kunder och profilera sin verksamhet. Dalarnas unika natur- och kulturlandskap med byar, gårdar och byggnader är också en viktig ekonomisk resurs inom besöksnäringen. Antingen indirekt i förhållande till annan verksamhet eller direkt som ett besöksmål. Byggnader med kulturvärden kan även vara en reell ekonomisk resurs för privatpersoner. En studie från Kulturmiljö Halland har visat att människor i Halland historiskt varit benägna att betala i snitt 7% mer i förhållande till förväntat mark-nadsvärde för byggnader som bedömts ha kulturvärden. Undersökningen baseras på en jämförelse av kö-pesumman delat på taxeringsvärde (K/T-talet) mellan byggnader med kulturvärden och byggnader utan kulturvärden.

Fastighetsbeteckningar och GDPR

I kulturmiljöprogrammet anges fastighetsbeteckningar för att visa på var det finns värden, i exempelvis en miljö eller byggnad. Fastighetsbeteckningar kan anses vara personuppgifter.

För att behandla personuppgifter i kommunens verksamhet måste dataskyddsförordningen (GDPR) följas vilket betyder att det ska finnas stöd i en av de rättsliga grunder som återfinns i GDPR. För att använda fastighetsbeteckningar i kulturmiljöprogrammet hänvisas till GDPR:s artikel 6.1.e, att behandlingen är nödvändig för att utföra en uppgift av allmänt intresse eller som ett led i kommunens myndighetsutövning. Uppgifter av allmänt intresse enligt artikel 6.1.e. ska exempelvis ha stöd i lag eller annan förordning. Obligatoriska uppgifter som ålagts kommuner att utföra, exempelvis bygglovgivning, översiktsplanering och detaljplanering enligt plan- och bygglagen, är av allmänt intresse. För att kunna ta väl avvägda beslut i bygglov och detaljplanering men även för att allmänheten ska kunna följa plan- och bygglagen även i de fall det inte krävs myndighetsutövning (exempelvis bygglov), behövs bra kunskapsunderlag kring kulturmiljöns värden och var de återfinns, geografiskt. Relevanta lagrum återfinns i plan- och bygglagen:

- 2 kap 3 § om att planläggning ska göras med hänsyn till de kulturhistoriska värdena,
- 2 kap 6 § om att planläggning, bygglovgivning och även vid åtgärder som inte kräver lov, ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till bl.a. kulturvärdena på platsen,
- 4 kap 16 § om reglering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i detaljplan,
- 8 kap 13 § om förbud mot förvanskning av en byggnad som är särskilt värdefull,
- 8 kap 14 § om att underhåll ska göras varsamt så att byggnadsverkets kulturhistoriska värde bevaras och

- 8 kap 17 § om att ändring och flyttning av byggnad ska göras var-
samt så att dess kulturhistoriska värden tas tillvara.

För att enkelt och exakt ange läge är det mest lämpligt att använda fastig-
hetsbeteckningar, som sällan ändras och när de ändras så kan deras historiska
utsträckning spåras i Lantmäteriets förrättningsakt.

LEKSANDS
KOMMUN

LÄNSSTYRELSEN
DALARNAS LÄN

 **Dalarnas
museum**